

ČESLAV MILOŠ ZAROBLJENI UM

Prevod s poljskog
Petar Vujičić

■ Laguna ■

Naslov originala

Czeslaw Milosz

ZNIEWOLONY UMYSL

Copyright © 1951, 1953, Czeslaw Milosz

Copyright renewed © 1981, Czeslaw Milosz. All rights reserved.

Translation copyright © 2023 za srpsko izdanje, LAGUNA

ZAROBLJENI UM

Sadržaj

<i>Predgovor</i>	11
I Murti-Bing	17
II Zapad.	39
III Ketman.	69
IV Alfa ili moralist	97
V Beta ili nesrećni ljubavnik	127
VI Gama ili rob istorije	153
VII Delta ili trubadur	193
VIII Neprijatelj reda, čovek	211
IX Balti.	243
Čedomir Antić: <i>Pogovor ovom izdanju</i>	271
<i>O piscu</i>	289

*Ako se dvojica svađaju,
i jedan je dobrih 55 posto u pravu,
to je vrlo dobro,
i nema razloga da se kida.
A ako je 60 posto u pravu? To je divno,
to je velika sreća,
i neka Gospodu Bogu zahvaljuje!
A šta reći o 75 posto u pravu?
Mudri ljudi vele da je to vrlo sumnjivo.
Dobro, a 100 posto?
Takav koji govori da je 100 posto u pravu –
gadan je nasilnik, strašna lopuža,
najveća hulja.*

STARI JEVREJIN IZ POTKARPATSKOG KRAJA

Predgovor

Teško mi je da u nekoliko reči odredim karakter ove knjige. Pokušavam u njoj da predstavim kako radi misao čoveka u narodnim demokratijama. Pošto je predmet mojih opservacija bila sredina pisaca i umetnika, ovo je neka vrsta studije pre svega o toj grupi, koja u Varšavi ili Pragu, Budimpešti ili Bukureštu igra važnu ulogu.

Teškoća je u tome što su ljudi koji pišu o današnjoj Srednjoj Evropi obično opozicioni političari koji su uspeli da umaknu u inostranstvo – ili bivši komunisti koji javno iznose svoje razočaranje. Ne bih hteo da me svrstaju ni u jedne ni u druge, jer to ne bi bilo u skladu sa istinom. Spadao sam možda u najbrojniju kategoriju onih koji su se od trenutka kad su njihove zemlje postale zavisne od Moskve trudili da iskazuju poslušnost, i koje je nova vlast koristila. Step en političke angažovanosti koji se od njih traži zavisi od individualnog slučaja. Što se mene tiče, nisam nikad bio član komunističke partije iako sam u godinama 1946–1950. radio kao diplomata varšavske vlade.

Javlja se pitanje zašto sam, iako dalek od pravovernosti, pristajao da budem deo administrativne i propagandne

mašine, iako sam lako mogao, zahvaljujući boravku na Zapadu, raskinuti svoje veze sa sistemom čije su se odlike sve izrazitije ispoljavale u mojoj domovini. Nadam se da će promene u mojim prijateljima i kolegama, čiju analizu iznosim, bar delimično odgovoriti na to pitanje.

Tokom tih godina osećao sam se kao čovek koji može da se kreće dosta slobodno, ali svuda vuče za sobom lanac koji ga vezuje za jedno mesto. Taj lanac bio je delimično spoljašnje prirode – kao što je, a to je možda važnije, bio i u meni samom. Spoljašnje: zamislimo naučnika koji ima svoju laboratoriju u jednom od gradova Istočne Evrope i kome je do te laboratorije stalo. Zar bi mu bilo lako da je se odrekne, i zar ne bi radije pristao da plaća visoku cenu samo da ne izgubi ono što je u njegovom životu tako značajno? Ta laboratorija bio je za mene rodni jezik. Kao pesnik, samo sam u svojoj zemlji imao svoju publiku, i samo tamo sam mogao da objavljujem svoja dela.

Lanac je bio i unutrašnji: to su, bojim se, pitanja koja malo pogoduju esejističkom zahvatu. Ima ljudi koji dosta dobro podnose gubitak. Neki ga osećaju kao veliku nesreću, i spremni su da odu daleko u kompromisu samo da ne izgube otadžbinu. Sem toga, treba uzeti u obzir koliko čoveka silno uvlači Igra. Kao mnogi ljudi Istočne Evrope, bio sam angažovan u Igri: popuštanja i spoljnih izjava lojalnosti, lukavstva i složenih poteza u odbranu nekih vrednosti. Ta igra – pošto nije lišena opasnosti – stvara solidarnost među onima koji je vode. Tako je bilo i sa mnom. Osećao sam se solidaran sa svojim prijateljima u Varšavi, i čin raskida izgledao mi je nelojalan. Najzad, postojali su i ideološki obziri.

Pre 1939. godine bio sam mlad pesnik čije su pesme stekle priznanje u nekim književničkim kafanama Varšave: moja poezija, kao i francuska, koju sam posebno cenio, bila je

slabo razumljiva i dosta bliska nadrealizmu. Iako su moja interesovanja bila uglavnom literarna, nisu mi bili strani problemi politike. Nisam se, naravno, oduševljavao tadašnjim političkim sistemom. Naišao je rat i nacistička okupacija. Proveo sam pod njom niz godina – i to iskustvo mnogo me je promenilo. Pre rata moja interesovanja za društvene probleme izražavala su se u povremenim istupima protiv krajnje desničarskih grupacija i protiv antisemitizma. Pod okupacijom sam stekao veću svest o društvenom značaju književnosti, a nacističke okrutnosti snažno su uticale na sadržaj mojih dela; istovremeno, moja je poezija postala razumljivija – kao što se obično dešava kad pesnik hoće da saopšti svojim čitaocima nešto važno.

Godine 1945. zemlje Istočne Evrope osvojila je Nova Vera, koja je dolazila sa Istoka. U varšavskim intelektualnim krugovima tada je postalo moderno upoređivati komunizam s pravim hrišćanstvom. Gibonovo delo *Opadanje i propast Rimskog carstva* stvarno zaslužuje da se čita u naše vreme, i pruža mnogo analogija. Pojas Evrope na kome se – zahvaljujući poredama Crvene armije – mogla nakalemiti Nova Vera bio je u suštini paganski. Da bi se pustili u pokret državni aparati, trebalo je, naravno, upotrebiti pagane. Desilo se da su me – zbog moga neprijateljstva prema desničarskim totalitarnim doktrinama – smatrali za „dobrog paganina“, to jest takvog koji će se, što se moglo i očekivati, postepeno uveriti u ispravnost pravovernosti.

Moj odnos prema svetovnoj religiji, a pre svega prema Metodu na koji se ona oslanja (prema Metodu Dijamata ili dijalektičkog materijalizma, ali ne u koncepciji Marksa i Engelsa, nego u koncepciji Lenjina i Staljina), bio je nepoverljiv. To ne znači da nisam osećao na sebi, kao i drugi, njegov snažan uticaj. Trudio sam se da sebe uverim kako sam kadar

da sačuvam svoju nezavisnost i da ustalim neke principe koje neću morati da prekoračim. S obzirom na razvoj situacije u narodnim demokratijama, granice u kojima sam mogao da se krećem kao pisac bile su sve tešnje – ali i pored svega nisam hteo da priznam da sam pobeđen.

Za mnoge ljude činjenica da građanin jedne od zemalja narodnih demokratija traži sklonište na Zapadu sasvim je nešto očigledno. Za mnoge ljude čije su simpatije okrenute prema Istoku, neko ko ima osiguranu egzistenciju u Varšavi ili Pragu i odluči se na bekstvo, mora da je ludak. Posle mog raskida – dogodilo se to u Parizu – jedan od francuskih partijskih psihijatara izneo je tezu da sam verovatno pomeren. Mislim da takvo bekstvo nije ni dokaz ludosti niti postupak čiji je smisao očigledan. Treba ga oceniti prema osobenosti svakog pojedinačnog slučaja.

U mojoj zemlji je dosta kasno – u godinama 1949–50. – zatraženo od pisaca i umetnika da bez ograde priznaju „socijalistički realizam“. Bilo je to istoznačno sa zahtevom da se oni sto posto pridržavaju filozofske pravovernosti. Sa čuđenjem sam opazio da za to nisam sposoban. Tokom godina vodio sam unutrašnji dijalog s tom filozofijom – kao i dijalog s nekolicinom prijatelja koji su je prihvatili. Emocionalno protivljenje odlučilo je da je neopozivo odbacim. Ali upravo zahvaljujući tome što sam tokom dugog vremena odmeravao argumente za i protiv, mogu da napišem ovu knjigu. Ona je pokušaj opisa, kao i dijalog s onima koji se izjašnjavaju za staljinizam i za dijalog sa samim sobom. Ima u njoj isto onoliko opservacije koliko i introspekcije.

Položaj pisca u narodnim demokratijama vrlo je dobar. Pisac tamo može da se posveti isključivo književnom radu, koji mu donosi prihode u najmanju ruku jednake platama najviših dostojanstvenika. Ipak, cena koju mora da plati za

takav život, oslobođen materijalnih briga, po mome mišljenju je malo previsoka. Govoreći to, plašim se da mogu sebe da predstavim u malo previše laskavom svetlu, kao čoveka koji donosi odluku isključivo zbog mržnje prema tiraniji. U stvari, mislim da su motivi ljudskog delovanja složeni i da se ne mogu svesti na jedan motiv. Bio sam sklon da zatvaram oči pred mnogim ogavnim činjenicama, samo da mi se dozvoli da se na miru bavim metrikom stiha i da prevodim Šekspira. Sve što mogu, to je da utvrdim činjenicu da sam otišao.

Sad pokušavam da iskoristim svoja iskustva. Hteo bih da pokažem kako život u zemljama koje su se našle u okviru Istočnog carstva krije u sebi mnogo tajni. Kad god mislim o novom društvenom sistemu, koji mi je bilo dato da upoznam, osećam čuđenje; možda je nešto od tog čuđenja prešlo i na stranice ove knjige. „Kako je moguće živeti i misliti u zemljama staljinizma?“, pitaju mnogi danas. Ukratko, ovo je prilika da se istraži kako se ljudsko biće prilagođava neobičnim uslovima.

Možda je i bolje što nisam bio jedan od vernika. Moj odlazak nije mi ostavio onu mržnju koja često potiče iz osećanja otpadništva i sektaštva. Ako mi je suđeno da do kraja života ostanem paganin, to ne znači da ne treba da se trudim da što je moguće bolje shvatim Novu Veru, koju danas ispoveda toliko očajnih, ogorčenih ljudi koji nigde ne nalaze nade. Ipak, razumeti ne znači i sve oprostiti. Moje reči su istoznačne s protestom. Doktrini odričem pravo da opravdava zločine počinjene u njeno ime. Savremenom čoveku koji zaboravlja koliko je bedan u poređenju s onim što može da bude čovek – odričem pravo da budućnost i prošlost meri sopstvenom merom.

I

MURTI-BING

Tek sredinom XX veka stanovnici mnogih evropskih zemalja došli su na neprijatan način do svesti da filozofske knjige, složene i previše teške za prosečnog smrtnika, sasvim neposredno utiču na njihovu sudbinu. Porcija hleba koju su jeli, vrsta njihovog zanimanja, život njihov sopstveni i njihovih porodica počeo je da zavisi, kako su mogli da utvrde, od ovakvog ili onakvog rešenja sporova o principima na koje dotle nisu uopšte obraćali pažnju. Filozof je u njihovim očima bio dotad neka vrsta sanjara čije divagacije nisu imale nikakvih realnih posledica. Normalni jedači hleba, čak i ako su sa velikom dosadom polagali ispit iz filozofije, trudili su se da na nju što brže zaborave, kao na nešto što ničem ne služi. Veliki rad misli, koji vrše marksisti, mogao je u njihovim očima da bude još jedna varijanta jalove igre. Samo malobrojne jedinice shvatile su značaj te ravnodušnosti, njene razloge i posledice koje se mogu pretpostaviti.

Godine 1932. u Varšavi se pojavila čudna knjiga. Bio je to roman od dva dela pod naslovom *Nezasićenost*. Njen autor bio je Stanislaw Ignacy Witkiewicz, filozof, slikar i pisac. Ta

knjiga, kao i njegov raniji roman *Ispraćaj jeseni*, nije mogla računati na veliki broj čitalaca. Jezik koji je upotrebljavao autor bio je težak, pun novih reči, koje je Vitkjevič sam stvarao, grubi opisi erotskih scena susedovali su s čitavim stranicama rasprava o Huserlu, Karnapu i drugim savremenim teoretičarima saznanja. Sem toga, nije se uvek mogla razlikovati ozbiljnost od lakrdijaštva, a tema je izgledala kao čista fantazija.

Radnja romana događala se u Evropi, tačnije u Poljskoj, u nekom neodređenom budućem vremenu, koje se moglo jednako dobro odrediti kao sadašnjost, to jest mogle bi to biti tridesete, četrdesete ili pedesete godine. Predstavljena sredina bila je sredina muzičara, slikara, filozofa, aristokratije i viših vojnih ljudi. Cela knjiga nije bila ništa drugo do studija raspada: luda muzika, zasnovana na disonansama; erotske perverzije; rasprostranjeno korišćenje droga; beskućnost misli koje uzalud traže oslonca; lažna pokatoličavanja; složena psihička oboljenja. Sve se to dešavalo u trenutku kad se govorilo da je zapadna civilizacija ugrožena, i to u zemlji koja je bila izložena prvom udaru vojske sa Istoka: a ta vojska bila je mongolsko-kineska, koja je držala u svojoj vlasti teritoriju od Tihog okeana do Baltika.

Vitkjevičevi junaci su nesrećni jer nemaju nikakvu veru niti osećaju smisao svoje delatnosti. Ta atmosfera inercije i besmisla širi se u čitavoj zemlji. I tada se u gradovima javlja mnoštvo trgovaca koji u tajnosti prodaju pilule Murti-Binga. Murti-Bing je bio mongolski filozof koji je uspeo da proizvede sredstvo koje „pogled na svet“ prenosi organskim putem. Taj Murti-Bingov „pogled na svet“, koji je uostalom predstavljao moć mongolsko-kineske vojske, bio je sadržan u pilulama nekako u kondenzovanom obliku. Čovek koji upotrebi Murti-Bingove pilule stiće vedrinu i sreću.

Problemi sa kojima se dotada borio odjednom mu postaju prividni i nedostojni brige. Na ljude koji se tim problemima bave takav čovek bi već gledao sa snishodljivim osmehom. U prvom redu to se ticalo nerešivih ontoloških teškoća (kojima se sa zanosom bavio sam autor). Čovek koji guta Murti-Bingove pilule prestajao je da bude osetljiv na bilo kakve metafizičke elemente; takve elemente kao što su divlji ekscesi umetnosti koja preživljava „nezasićenost formom“, tretirao je već samo kao gluposti prošlosti; najezdu mongolsko-kineske armije već nije smatrao za tragediju svoje civilizacije; među svojim sugrađanima živio je kao zdrava individua, ali okružena ludacima. Sve više ljudi prolazilo je kroz to lečenje Murti-Bingovim pilulama, a njihov mir, stečen na taj način, ostajao je u jarkom kontrastu s nervozom njihove okoline.

Epilog u nekoliko reči: izbio je rat i došlo je do susreta zapadnjačke vojske sa istočnjačkom. U odlučujućem trenutku, ipak, uoči velike bitke komandant zapadnjačke armije, u koga su imali neograničeno poverenje, pošao je u glavni štab protivnika i predao se, a u zamenu za to je, uz velike počasti, posečen. Istočnjačka armija zauzela je zemlju i počeo je novi život realizovanog murtibingizma. Junaci romana, ranije mučeni filozofskom „nezasićenošću“, stupili su u službu novog režima, pišući, umesto ranije disonantne muzike, pesme i ode, slikajući, umesto nekadašnjih apstrakcija, društveno korisne slike. A pošto ipak nisu mogli potpuno da se oslobode svoje nekadašnje ličnosti, postali su izvrsni uzorci šizofrenika.

Toliko o romanu. Njegov autor često je izražavao uverenje da religija, filozofija i umetnost preživljavaju svoje poslednje dane, a da je život bez njih ipak bezvredan (bio je tvorac ontološkog sistema koji se nadovezivao na Lajbnicovu monadologiju). Dana 17. septembra 1939. godine,

na vest da je Crvena armija prešla istočnu granicu Poljske, izvršio je samoubistvo, progutavši veliku dozu veronala i presekavši sebi vene.

Vitkjevičeva vizija ispunila se danas do najsitnijih pojedinosti na velikim prostranstvima evropskog kontinenta. Možda svetlost sunca, miris zemlje, sitne radosti svakodnevnog života, zaborav koji daje rad mogu malo da umanje napetost drame, retko srećne u istoriji. Ali pod površinom svakodnevnih briga i poslova traje svest o neopozivom izboru. Čovek mora da umre ili fizički ili duhovno – ili da se preporodi na jedan, unapred definisan način, gutanjem Murti-Bingove pilule. Ljudi na Zapadu često su skloni da razmatraju sudbinu preobraćenih zemalja samo u kategorijama prisile i prevlasti. To je neispravno. Van običnog straha, van volje da se čovek zakloni od bede i fizičkog uništenja, dejstvuje želja za unutrašnjom harmonijom i srećom. Sudbina potpuno doslednih, nedijalektičnih ljudi, takvih kao Vitkjevič, opomena je za mnoge intelektualce. Uostalom, oko sebe oni mogu da vide zastrašujuće primere: po ulicama gradova još lutaju senke neuverenih, oni koji neće ni u čemu da učestvuju, unutrašnjih emigranata koje izjeda mržnja, i dok ne ostanu kao prazne orahove ljuske. Da bi se razumela situacija pisca u narodnim demokratijama, treba govoriti o razlozima njegovog delovanja i o ravnoteži koju on zadržava s velikim naporom. Šta god rekli, Nova Vera daje ogromne mogućnosti za aktivan, pokretljiv život. A murtibingizam za intelektualca predstavlja neuporedivo veću draž nego za seljaka ili čak radnika. To je sveća oko koje on kruži kao leptirica, da bi se najzad bacio u njen plamen i da bi s praskanjem slamanih krila izvršio žrtvu samospaljivanja u slavu čovečanstva. Ta se želja ne sme omalovažavati. Krv je obilno tekla u Evropi u vreme verskih ratova, i ko danas stupa na

put Nove Vere, plaća dug toj evropskoj tradiciji. Problem je mnogo ozbiljniji nego što je problem prisile.

Pokušaću da posegnem za tim velikim težnjama i da govorim o njima kao da bi se stvarno moglo analizirati ono što je topla krv i samo telo čovekovo. Kad bih hteo da opišem razloge zbog kojih se postaje revolucionar, naravno da ne bih mogao da budem ni dovoljno rečit, ni dovoljno uzdržljiv. Priznajem da osećam veoma mnogo poštovanja prema onima koji se bore protiv zla – nezavisno od toga da li su izbor njihovih ciljeva i metod ispravni ili pogrešni. Ovde ipak hoću da se zaustavim na jednoj posebnoj varijanti: na intelektualcima koji se *a d a p t i r a j u*, što, uostalom, uopšte ne umanjuje njihovu sveže stečenu vatrenost i oduševljenje.

Postoji, kako mi se čini, nekoliko centralnih čvorova u njihovom sazrevanju da prime Murti-Binga.

Praznina. Sredina koju predstavlja Vitkjevič odlikuje se time što u njoj već ne postoji religija. U zemljama narodnih demokratija, kao i svuda, religija je već odavno prestala da bude filozofija čitavih društava, to jest svih klasa. Dok su najbolji umovi bili zauzeti teološkim diskusijama, moglo se o njoj govoriti kao o sistemu mišljenja, celokupnog društvenog organizma, a svi problemi koji su građane najviše zanimali bili su stavljeni u odnos prema njoj i prosuđivani na njenom jeziku. Ali to spada u daleku prošlost. Postupnim fazama došli smo do nedostatka pojmovnog sistema koji bi povezivao seljaka što ore konjskim plugom, studenta koji se bavi logistikom i radnika u fabrici automobila. Otuda bolno osećanje odvajanja, apstrakcije koje tišti inteligenciju, a u posebnoj meri one koji su „tvorci kulture“. Na mesto religije došla je filozofija, koja je ipak putovala u oblasti sve manje dostupne za nestručnjake. Razgovori Vitkjevičevih junaka

o Huserlu ne mogu se ticati čak ni srednjeobrazovanih čitalaca, dok su široke mase još bile vezane za crkvu na samo osećajan i tradicionalan način, jer je ponestalo intelektualne oštine i obnove. Muzika, slikarstvo ili poezija postali su nešto savršeno tuđe pretežnoj većini građana. Širene teorije umetnosti izrazito su ukazivale na ulogu umetnosti kao supstituta religije: „metafizička osećanja“ trebalo je da se izražavaju u „napetostima čiste forme“, što znači da je forma dobijala apsolutnu prevagu nad ciljem. Došlo je do toga da su izrazito sadržajnu umetnost primitivnih naroda počeli interpretirati kao izvrsnu deformaciju samu po sebi, otrgnutu od istorijske podloge, od načina mišljenja i osećanja prvobitnih civilizacija.

Biti u masi: velika želja „otuđenih“ intelektualaca. Želja tako jaka da su pokušavajući da je zadovolje mnogi od njih prošli put od krajnje totalitarnih ideja, građenih po uzoru na hitlerovsku Nemačku, do Nove Vere. Doduše, lako je utvrditi da su totalitarni programi desnice bili neobično bedno sredstvo. Zadovoljenja kakva su mogla da pružaju svodila su se na skupnu t o p l i n u: gomila, usta otvorena za krik, crvena lica, marševi, ruke sa dignutim štapovima. Gore je bilo kad se sezalo za racionalnim obrazloženjem. Ni kult Rase, ni mržnja prema ljudima drugog porekla, ni preterano ulepšavanje tradicije sopstvenog naroda – nisu bili kadri da uklone osećanje kako je ceo takav program improvizacija za trenutnu upotrebu i visi u vazduhu. Drugo je nešto murtibinglizam. On daje naučne osnove, i jednim zamahom izbacuje na smetlište ostatke proteklih epoha: postkantovsku filozofiju, koja je imala sve manje veze sa životom ljudi i zato je okružena opštim prezirom; umetnost stvaranu za one koji nisu imali religiju, a nisu hteli pred sobom da priznaju kako je bilo kakav lov na „apsolut“ sastavljanjem boja ili zvukova

nedostatak hrabrosti u domišljanju stvari do kraja; magijsko-religiozni mentalitet seljaka. Umesto svega toga dolazi j e d a n sistem, jedan jezik pojmova. Vratar i liftboj u izdavačkoj kući čitaju iste klasike marksizma kao i direktor firme i pisci koji donose svoje rukopise; radnik i istraživač istorije mogu otada da se sporazumevaju. Naravno, razlika između intelektualnih nivoa, koja među njima postoji, nije manja od one koja je u srednjem veku delila doktora teologije od seoskog kovača. Ali osnovi su isti. Velika šizma je srušena. Sistem dijalektičkog materijalizma povezao je sve, i filozofija (to jest dijalektika) ponovo je dobila uticaj na život, i počeli su da je tretiraju onako ozbiljno kao što se tretira samo znanje i umenje od čijeg poznavanja zavise hleb i mleko za decu, sopstveni uspeh i bezbednost. Intelektualac je opet postao k o r i s t a n. On, koji je dotad posvećivao mišljenju i pisanju trenutke slobodne od rada za zaradu u banci ili u pošti, stekao je mesto na zemlji, vraćen je društvu. Oni koji su ga dotad smatrali za neškodljivog smetenjaka: vlasnici fabrika što se voze lepim limuzinama, aristokrate koji od nauke i umetnosti cene samo ono što je priznavao snobizam, trgovci zauzeti isključivo novcem – otplovili su u nepostojanje, ili su zadovoljni ako mogu da dobiju mesto garderobera i da dodaju kaput svom nekadašnjem radniku, o kome se u predratnim vremenima govorilo da „navodno nešto piše“. Ta zadovoljenja ambicija ne treba uprošćavati: ona su samo spoljna oznaka društvene potrebnosti, simboli priznanja, koji na svakom koraku osnažuju osećanje p o v r a t k a.

Apsurd. Iako se nigde ne pominju metafizički motivi koji mogu potpuno promeniti političke poglede, ti motivi, kako se čini, deluju i mogu se posmatrati kod najosetljivijih, najinteligentnijih – i najneurotičnijih. Zamislimo prolećni dan

u gradu u nekoj zemlji nalik na onu koja se opisuje u Vitkjevičevom romanu. Jedan od njegovih junaka ide u šetnju. Muči ga ono što se može nazvati i s i s a n j e m a p s u r d a. Kakav je razlog postojanja svih tih predstavnika vrste *homo*, te besmislene gužve, tih osmeha, tih briga oko novca, tih životinjskih i glupih rasonoda? Uz malo pronicljivosti lako je prolaznike podeliti na niz tipova, pogoditi njihovu klasnu pripadnost, njihove običaje i ono što ih u tom trenutku ispunjava. Perspektiva vremena podleže sažimanju: detinje godine, zrele godine i starost polaznika zbijaju se u jedno, protiču u sekundu, na mestu prolaznika je samo vazduh. Razmatrano na fiziološkom planu postojanje upravo tog prolaznika, umesto drugoga, nema nikakvog smisla. A ulazeći u njihove umove, tamo će se otkriti neviđena buncanja. Oni uopšte ne shvataju da ništa nije njihovo sopstveno, da sve pripada istorijskoj formaciji koja ih je rodila: vrsta njihovog zaposlenja, njihove odeće, njihovi pokreti, njihovi osmesi, njihova verovanja ili pogledi. Oni su otelovljena sila inercije, baš time što podležu iluziji da su samo svoji, ne budući ni u čemu svoji. Kad bi to bile duše, kako je učila Crkva, ili Lajbnicove Monade! Ali ona vera im je uništena. Ono što ostaje jeste veliki prezir prema trajanju detalja, prema tom mentalitetu za koji svaka pojava postoji z a s e b n o: jesti, piti, zarađivati, pipati, rađati decu. I šta dalje? Treba li to da traje? Takvo pitanje je gotovo istoznačno s onim što se zove mržnja prema buržoaziji.

Neka nastane novi čovek koji ne podleže, nego preobražava svet i misli u skali čitavog globusa, i koji sam stvara istorijsku formaciju umesto da bude njen rob. Samo tako apsurdnost njegovog fiziološkog trajanja može da se iskupi. Treba ga silom, preko patnje, primorati na razumevanje. Zašto da ne pati? Treba da pati. Zašto ne može da služi kao

đubrivo sve dok je zao i glup? Ako intelektualac poznaje muku misli, tu muku ne treba uskraćivati drugima, koji su se dosad cerekali, pili, ždrali, pričali glupe dosetke i u tome videli lepotu života.

Intelektualac sa uživanjem žmiri, posmatrajući kako buržoaziju – kao i buržujstvo u ljudima – muče. To je bogata nagrada za poniženja koja je osećao kad je morao da bude jedan od njih i kad se činilo da nema izlaza iz toga kruga rođenja i smrti. Stidljiva rumen inteligenata koji nikad nisu bili navikli na oštro, strogo mišljenje, naglo uhvaćenih u klopku, na primer, nateranih na akademiju o godišnjicu Revolucije, akademiju koja im je mrska – daju mu opojne trenutke. Seljaci koji zakopavaju zlatnike i slušaju strani radio nadajući se da će ih rat osloboditi od ulaska u kolhoze, sigurno nemaju u njemu saveznika. A on je tako osećajan i dobar – on je čovekov prijatelj, ali ne čoveka takvog kakav je. On voli čoveka onakvog kakav t r e b a da bude. Nemoguće ga je ipak upoređivati sa srednjovekovnim inkvizitorom. Onaj je, mučeći telo, verovao da radi na spasenju individualne duše. Ovaj radi na spasavanju ljudske vrste.

Nužnost. Strah od mišljenja na sopstveni račun je njegova odlika. Nije to naprosto strah da će doći do opasnih zaključaka. To je strah od jalovosti, od onog što je Marks nazvao bedom filozofije. Pišući te reči, nisam nipošto oslobođen sličnog straha. Čovek (prihvatimo tu postavku) može da bude samo jedan od instrumenata u orkestru kojim diriguje boginja Istorija. Tek tada zvuk koji izvlači iz svog instrumenta nešto znači. U protivnom, njegove čak i najbistrije refleksije ostaće zabava esteta. To nije samo pitanje kako se rešiti na hrabrost i kako istupiti protiv drugih. To je mnogo zajedljivije pitanje, koje se postavlja samome sebi: može li se

razmišljati pravilno i pisati dobro ako se ne plovi jedinom strujom koja je realna, to jest koja ima u sebi životnost, pošto je u slozi s pokretom stvarnosti ili i sa zakonima istorije. Rilkeove pesme mogu biti vrlo dobre, a ako su dobre, to znači da je u vremenu u kome su nastale postojalo neko obrazloženje za njih. Pesme na sličan način prepuštene kontemplacijama – ne zato što bi ih bilo teško odštampati, nego zato što će kod njihovog autora impuls za njihovo pisanje biti na samom izvoru pomućen: ponestalo je objektivnih uslova da bi mogle nastati slične pesme. Zato u dubini srca intelektualac o kome je reč ne veruje u pisanje za fioku. Pokoravajući se cenzuri i posebnim zahtevima izdavačkih komisija, psuje i očajan je. Istovremeno ipak nastaje u njemu duboka nevera u vrednost literature koja nije snabdevena svojim *imprimaturum*. Jer dobijanje *imprimatura* ne označava da izdavač ocenjuje umetničke vrednosti knjige, ili da se nada njihovom uspehu kod čitalaca. *Imprimatur* je znak da je knjiga u saglasnosti sa doktrinom, to jest da njen autor ume da se održi jedino u plodnom toku, a plodnom zato što taj tok s naučnom preciznošću odslikava preobražaje stvarnosti. Dijalektički materijalizam (u staljinističkom zahvatu) odslikava te preobražaje i istovremeno ih oblikuje: oblikuje društvene i političke uslove u kojima čovek više ne ume da piše i misli drukčije no što treba, i istovremeno to „treba“ mora da prihvati, pošto van toga „treba“ ne može nastati ništa vredno. To su klešta dijalektike. Pisac se pokorava ne samo zato što se boji za svoju kožu. On se boji za nešto vrednije – za vrednost svoga dela, koje skrećući na bespuća „filozofiranja“ postaje u manjoj ili većoj meri obična grafo-manija. Ko se nađe u dijalektičkim kleštima, mora priznati da je mišljenje privatnih filozofa, nepodupрто citatima autoriteta, glupost. Ako je tako, ceo napor mora biti okrenut

održavanju na liniji – i neće tu biti već nikakve granice na kojoj bi bilo moguće zadržati se. Ko kaže A, mora kazniti B. Međutim, A se guta dosta lako. To je prva, neopoziva Murti-Bingova pilula, davana u najrazličitijim jelima, koja čine *menu* savremenog intelektualca. Da bi se opazila, potreban je izuzetno istreniran um i, još više, unutrašnji red, a ne praznina. Nisam filozof, i nije moja ambicija da istražujem to A.

Pritisak organizovane državne mašine nije ništa u poređenju s pritiskom ubedljive argumentacije. Bio sam u Poljskoj na kongresima predstavnika raznih vrsta umetnosti, gde je prvi put izlagana teorija socijalističkog realizma. Odnos dvorane prema govornicima koji su držali propisane referate bio je odlučno neprijateljski. Svi su socijalistički realizam smatrali zvanično nametnutom teorijom, koja vodi do plačevnih rezultata, kao što dokazuje primer ruske umetnosti. Pokušaji da se pokrene diskusija nisu uspevali. Dvorana je ćutala. Obično se nalazio jedan hrabar, koji je vršio napad pun susprezanog sarkazma, uz ćutljivu, ali otvorenu podršku čitave dvorane. Odgovor referenata mrvio je napadača mnogo bolje sprovedenom argumentacijom, i da bi ispao još jači, sadržao je otvorene pretnje na račun karijere i budućnosti toga drznika. To je shema: dokazivati i stvarati neophodne uslove silom. Trud i kresivo. Čekić i nakovanj. Poželjna iskra će se pojaviti. To je matematički pouzdano.

Lica slušalaca na tim kongresima nisu se mogla lako pročitati jer je uvežbanost u maskiranju osećanja već postigla visok stepen savršenstva. Bila su ipak dovoljno otvorena da bi se primetila brzo menjana raspoloženja. Gnev, strah, divljenje, nepoverenje, zamišljenost – prolazili su u talasima. Činilo mi se da učestvujem u predstavi grupne hipnoze. U kuloarima su

ti ljudi mogli kasnije da se smeju i šale. Ali harpun je bačen, i pogodio je. Kuda god se uputili, nosiće u sebi oštricu. Da li onda mislim da je dijalektika koju su referenti upotreбили bila neoboriva? Jeste, nemoguće ju je bilo oboriti ako se nije vodila sasvim načelna diskusija o metodu. Za takvu diskusiju niko od prisutnih nije bio pripremljen. Verovatno bi to bila diskusija o Hegelu, koga nije čitala publika sastavljena od slikara i pisaca. Uostalom, čak i kad bi neko hteo s tim da istupi, ne bi mu dali reč. O takvim temama se diskutovalo – i to sa strahom – samo u najužim krugovima mudraca.

Na primeru umetničkih kongresa vidi se disproporcija između naoružanosti teoretičara i onih koje on treba na odgovarajući način da obradi. To je dvoboj tenka s pešakom. Ne može se reći da je svaki teoretičar bio mnogo inteligentan i obrazovan. Ipak, tvrdnje koje je iznosio slažu se u bogat misaoni prilog učitelja i komentatora. Svaka je rečenica povezana i svrhovita – što nije zasluga datog teoretičara, nego dela iz kojih je učio. Njegovi slušaoci su naspram te mašine potpuno беспомоћни. Mogli bi, doduše, iznositi argumente preuzete iz životnog posmatranja – ali to je ipak isto tako malo uputno kao upuštanje u osnovne probleme, čuvane za Najviše. Teoretičari se sukobljavaju sa publikom na bezbrojnim skupovima saveza sindikata, omladinskih organizacija, u klubovima, u fabrikama, u kancelarijskim zgradama, u seoskim kućama, na čitavom preobraćanom prostranstvu Evrope. I nema sumnje da teoretičar izlazi kao pobednik iz tih borbi.

Stoga se ne treba čuditi ako pisac ili slikar sumnja u svrhovitost otpora. Kad bi bio siguran da delo koje izrađuje uprkos zvanično preporučenoj liniji ima trajnu vrednost – sigurno bi odlučio i ne bi brinuo za štampu ili za učešće na izložbama, radeći na takvom delu u pauzama između

besadržajnih poslova, koji mu donose novac. Smatra ipak – u većini slučajeva – da bi takvo delo bilo umetnički slabo – u čemu se ne vara previše. Kao što rekoh, ponestalo je objektivnih uslova. Objektivni uslovi potrebni za realizovanje umetničkog dela su pojava, kao što je poznato, dosta složena: tu ulaze u igru izvestan krug primalaca, mogućnost kontakta s njima, odgovarajuća atmosfera i, što je najvažnije – oslobađanje od unutrašnje, nehotične kontrole. „Ne mogu da pišem kako bih hteo“, priznao mi je mladi pesnik, „u moj sopstveni potok uliva se toliko pritoka da tek što ogradim jednu, već osećam drugu i treću i četvrtu. Na sredini sam rečenice i već podajem tu rečenicu marksističkoj kritici i zamišljam šta će reći teoretičar X i Y – i rečenicu završavam drukčije no što sam hteo da je završim.“

I upravo ta unutrašnja nemogućnost – koliko god to moglo izgledati paradoksalno – ubeđuje intelektualca da je ispravnost na strani najsavršenijeg – jedinog – Metoda. Jer je potvrđuje iskustvo. Dijalektika: predvideti da će se kuća zapaliti, posle čega razliti benzin oko peći. Kuća gori, moja predviđanja su ispunjena. Dijalektika: predvideti da će stvaralaštvo nesaglasno sa socijalističkim realizmom biti bez vrednosti, posle čega smestiti umetnika u uslove u kojima je t a k v o stvaralaštvo bez vrednosti. Predviđanja su ispunjena.

Primer iz poezije: sem poezije s političim značenjem, dozvoljena je lirska poezija, pod uslovom: 1) da je vedra, 2) da ne sadrži nikakve misaone elemente koji bi iskoračili van opšteprihvaćenih načela (u praksi to označava opise prirode i osećanja prema najbližim licima), 3) da je razumljiva. Pošto je pesnik koji ne sme da m i s l i u pesmi automatski sklon cizeliranju forme, biće optužen za formalizam.

Nisu samo književnost i umetnost one koje intelektualcu iz zemalja narodne demokratije potvrđuju d a d r u k č i j e